

ELS NOMS DE LLOC I LA GEOGRAFIA. LA TOPONÍMIA COM A EINA PER A LA CONCEPTUALITZACIÓ DE L'ESPAI

Joan TORT I DONADA

0. CONSIDERACIONS PRÈVIES

Tradicionalment els noms de lloc han estat estudiats en tant que “entitats lingüístiques”, i des d'aquesta perspectiva s'han considerat com un patrimoni especialment valuós per part dels filòlegs i els estudiosos de la llengua en general. Però, a més del seu valor estricte com a noms, els topònims tenen un inqüestionable vessant geogràfic, en la mesura que fan referència a l'espai, alhora que l'individualitzen i el fan intel·ligible per a l'observador.

Sobre aquesta base, en aquesta comunicació ens proposem abordar la problemàtica de la interrelació entre “nom de lloc” i “espai”, des d'una perspectiva àmplia. A aquests efectes, hem estructurat la comunicació en tres apartats. En el primer abordem, d'una manera genèrica, el caràcter interdisciplinari de la toponímia i la possible contribució de la geografia a l'estudi d'aquesta matèria. En el segon, i ja en una perspectiva més concreta, abordem allò que és l'objecte central de la nostra reflexió: la conceptualització de l'espai que comporten els noms de lloc quan es consideren en conjunt (a manera de “sistema”). Tal conceptualització ens porta a tractar un tema de difícil resolució com és la qüestió de l'ordenació o la sistematització dels topònims. Finalment, el tercer apartat té més aviat un enfocament de proposta; és a dir, que tenint en compte els diversos criteris d'ordenació dels topònims que han estat emprats amb caràcter general, formulem una proposta d'ordenació basada en criteris geogràfics (o sigui, que té essencialment en compte el paràmetre espai). Amb tot plegat no proposem posar en qüestió els sistemes i els mètodes seguits fins ara en recerca toponímica; simplement volem cridar l'atenció sobre les possibilitats que obre la perspectiva de l'*espai* (o sigui, la perspectiva de la geografia) en l'estudi i l'anàlisi dels noms de lloc.

Volem deixar constància, en qualsevol cas, que aquesta comunicació s'emmarca en el context d'una recerca més àmplia, al nivell de tesi doctoral, que estem duent a terme sobre els noms de lloc i la geografia, i centrada, des del punt de vista aplicat, en la toponímia de la comarca del Baix Camp. És per això que moltes de les consideracions que fem aquí (i sobretot la proposta d'ordenació de noms que formulem) cal interpretar-les en el marc específic i concret del territori en qüestió; i no pas perquè la nostra anàlisi vulgui defugir plantejaments generalitzadors, sinó, senzillament, perquè aquest àmbit geogràfic ha estat el punt de referència sobre el qual hem basat les nostres argumentacions.

1. LA TOPONÍMIA, CRUÏLLA INTERDISCIPLINÀRIA. LA PERSPECTIVA DE LA GEOGRAFIA

La toponímia, en tant que branca de l'onomàstica que estudia els topònims, ha estat considerada per la major part de tractadistes moderns com una disciplina de confluència: és a dir, com una disciplina que no es pot adscriure a un camp de coneixement estricte i tancat, sinó que, per la seva naturalesa peculiar, pot ser abordada d'una manera fructífera i complementària des d'una gran diversitat de perspectives. Es podria dir, en un cert sentit, que la toponímia implica un nombre considerable de coneixements, però integrats no d'una manera directa o "vertical" (o sigui, com a "suma" de disciplines, cosa que emmenaria a parlar de *pluridisciplinarietat*), sinó més aviat de forma indirecta o horitzontal. És per això que gosaríem qualificar-la com un coneixement *interdisciplinari*; és a dir, un coneixement que s'imbrica amb els coneixements implicats sense confondre-s'hi, que s'hi interrelaciona sense negar-los. En virtut d'aquesta interdisciplinarietat, la relació que, en el terreny dels fets, queda establerta entre la toponímia i la diversitat de coneixements que conflueixen en el seu estudi no és tant de competència com de cooperació instrumental. Dit d'una altra manera: a l'hora d'estudiar el sentit i el significat dels noms qualsevol aproximació anàlfica pot ser útil, provinguí d'on provinguí, si serveix per a aportar alguna clarícia a la qüestió que convé desxifrar.

En general, els tractadistes, quan s'han proposat establir la definició i l'abast de la toponímia, s'han referit d'una manera específica a la seva naturalesa interdisciplinària; i uns vegades fent èmfasi en les matèries que hi tenen una major relació, i altres vegades posant l'accent en la importància que pot arribar a representar una determinada perspectiva d'anàlisi. Poirier (1965), per exemple, parla dels tres grans blocs de "ciències auxiliars de la toponímia" que són, segons el seu criteri, la història, la geografia i la lingüística (concretament, la dialectologia i la fonètica). Dauzat, en canvi, incideix en particular en el vessant psicològic i sociològic quan assenyala que "aquesta ciència [la toponímia] constitueix d'entrada un capítol precís de psicologia social. Tot ensenyant-nos com s'han designat, seguint les èpoques i els medis, les viles i els pobles, els dominis i els camps, els rius i les muntanyes, ens fa comprendre millor l'ànima popular, les seves tendències místiques o realistes, els seus mitjans d'expressió" (Dauzat, 1971, p. 9). Al seu torn, Querol defensa, amb arguments fonamentats en la pròpia naturalesa de la disciplina, la necessitat d'unes actituds epistemològiques explícitament obertes. I és que, per a ell, "la toponímia estudia un material que conté tantes informacions que poden existir innombrables maneres de recuperar-les, i que cap d'elles no ha de bandejar les altres; així, es deixa la porta oberta a possibilitats que ni se'n haurien acudit i que des d'altres punts de vista són d'allò més evidents." (Querol, 1995, p. 65).

De la seva banda, Moreu-Rey a *Els nostres noms de lloc*, i Dorion, a *Les relations entre la toponymie et les autres sciences humaines*, dos textos relacionats d'una manera significativa amb la qüestió que ens ocupa, proposen una caracterització àmplia de l'objecte i l'abast de la toponímia. Una caracterització plantejada des de dues perspectives diferents, però convergents pel que fa al seu sentit essencial:

"La toponímia pertany a les anomenades ciències humanes, com ho són les diferents branques de la història, la història de l'economia i de les institucions, la sociologia i l'antropologia cultural, la geografia humana, la lingüística i la filologia (...). La toponímia utilitza bàsicament els serveis de tres altres ciències: la història, la lingüística i la geografia, però ha de recórrer també sovint a auxiliis suplementaris: l'epigrafia i l'arqueologia, l'arxivística i la

paleografia, l'etnografia i el folklore, la psicologia social, la topografia, la botànica... Inversament, la toponímia ajuda i ajudarà cada dia més aquestes ciències. Ja és considerada com un dels molt útils auxiliars de la recerca humana. A poc a poc, la toponímia en particular com l'onomàstica en general, ha depassat l'estadi infantil on se la volia mantenir. Els estudis onomàstics al nostre país no havien passat, salvant tímides incursions, de l'etapa atomística, o, en tot cas, simplement taxonòmica i classificatòria: recerca d'etimologies individuals, inclusió de topònims en períodes lingüístics o històrics. (...) Sembla arribat el moment de transcendir al grau superior de maduresa, on la toponímia i l'onomàstica poden ser considerades com a dedicacions majors d'edat entre les ciències de l'home, i no com a serventes pobres de la filologia o l'etimologia.”

(Moreu-Rey, 1982, p. 11)

“Recordem primerament que la toponímia, com nombroses ciències humanes, s'inscriu dins la doble dimensió de l'espai (la funció toponímica) i del temps (la memòria toponímica). La toponímia té, doncs, una relació essencial amb la geografia (els noms de lloc en són el vocabulari propi) i amb la història (en la mesura que els noms esdevenen el testimoni, enllà del temps, d'una determinada relació home-lloc). El nom de lloc és un signe lingüístic i, com a tal, interessa a la semiologia; és l'expressió de la percepció d'un comportament que implica la psicologia, sobretot la psicologia social. Finalment, l'anàlisi morfològica o semàntica del nom, tant en el seu origen com en la seva evolució posterior, són cosa de la lingüística i de la psicolingüística, mentre que l'anàlisi sintètica o sinòptica de grans contingents de noms queda per al camp de la sociolingüística i pot desembocar en estudis pròpiament sociològics.”

(Dorion, 1984, p. 103)

Tot i la pluralitat d'aproximacions que admet, doncs, l'estudi de la toponímia, constatem que tradicionalment hi ha hagut, a l'hora d'encarar-se amb aquesta matèria, una prevalença del punt de vista lingüístic o historicolingüístic. I no pas perquè el vessant espacial dels noms de lloc no hagi estat considerat important. Tots els autors esmentats coincideixen a subratllar la rellevança de la dimensió espacial o geogràfica dels topònims, però és indubtable que, des del punt de vista científic, les aproximacions que s'han fet a aquesta matèria des de la geografia han estat mínimes o escadusseres. Nosaltres, ara mateix, no fem altra cosa que constatar-ho.

En qualsevol cas, volem subratllar el fet que alguns autors, des de les posicions específicament lingüístiques, han defensat la conveniència i la utilitat del punt de vista geogràfic aplicat als noms de lloc. Molt especialment, de cara a completar la informació sobre el significat originari d'un nom determinat. En aquest sentit, la geografia, entesa com a ciència de l'observació i l'anàlisi de l'espai, pot esdevenir una eina singularment valuosa per a la recerca etimològica. Joan Coromines, autor que va tenir sempre present la perspectiva geogràfica en els seus estudis etimològics, ho explica d'una forma prou clara en el fragment que transcrivim a continuació. Un fragment que creiem prou il·lustratiu de la necessitat de la visió interdisciplinària que hem defensat al llarg d'aquest epígraf:

“Sovint l'aspecte del lloc ens guiarà vers el significat. No pot ésser casual que tots els indrets següents es trobin al costat d'un gran precipici o penya-segat: *l'Espà* (prop de Gósol), *Sant Salvador de les Espases* (prop d'Olesa de Montserrat), *la Torre de l'Espasa* (Centelles), *Castellsespasa* (Bassegoda), *Espades* (alt Berguedà), *Barranc de l'Espada* (Ports de Tortosa), *Coma-l'espada* (el cim més alt de la vall de Sant Nicolau, afluent de la de Boí), *Spatamala* (Torelló), *Serra d'Espadà*,

prop d'Onda; és, doncs, una conclusió prudent creure que el llatí SPATHA, del qual coneixem en català les variants *espasa*, *espa* i *espada*, va tenir el mateix sentit que el seu derivat *espadat*.”

(Coromines, 1965, volum I, p. 18)

2. ELS TOPÒNIMS I LA CONCEPTUALITZACIÓ DE L'ESPAI. PLANTEJAMENT DEL PROBLEMA I EXAMEN DE LES FORMES AMB QUÈ HA ESTAT ABORDAT

Tot situant-nos en un pla d'anàlisi més específic, i d'acord amb les consideracions que fèiem a l'inici d'aquest text, plantejarem en aquest epígraf la qüestió de la interrelació entre la toponímia i l'espai (més concretament hauríem de parlar d' "espai geogràfic" o d' "espai de significació": o sigui, qualsevol àmbit espacial susceptible d'individualització mitjançant un topònim). El nostre punt de partida, respecte a aquesta qüestió, és que qualsevol conjunt de topònims homogeni des del punt de vista territorial tendeix a constituir allò que anomenem un "sistema de significació". És a dir, tendeix a fer una veritable *conceptualització* de l'espai, dotada d'una lògica interna que només és possible descobrir a través d'una ordenació adequada d'aquest conjunt de topònims. D'acord amb aquest raonament, una ordenació o sistematització coherent dels topònims d'un territori determinat ens pot donar les claus per a una "comprensió" de l'estructura física i humana bàsica d'aquest territori; en altres paraules: ens pot fer descobrir la seva geografia. O, almenys, la seva geografia tal com l'han vista i percebuda els seus habitants, en la mesura que l'han reflectit en aquests elements imprescindibles per a la comunicació que són els topònims.

Des del punt de vista teòric, la qüestió de l'ordenació o sistematització dels topònims ha estat escassament tractada. Es tracta d'una mancança de difícil justificació si ens ho mirem en termes estrictament científics (ja que, en principi, qualsevol ciència positiva opera, almenys en un primer estadi de desenvolupament, a partir de tipologies, taxonomies o fórmules diverses de classificació). Ara bé, quan ens plantejem la particular naturalesa dels noms de lloc i les dificultats per a definir d'una manera rígida i tancada el mateix concepte de topònim, la mancança esmentada comença a aparèixer no tant com un fet aïllat sinó com una circumstància lligada a la problemàtica global dels noms de lloc. En altres paraules: una reflexió en profunditat sobre aquesta qüestió ens porta a concloure que el problema de fons no radica tant en la dificultat de trobar un esquema de classificació idoni com en la impossibilitat de superar la contradicció bàsica: que qualsevol forma d'ordre, de classificació o de categorització és, en la seva mateixa essència, *estàtica*, mentre que la realitat és, en essència, *dinàmica*.

En un dels seus darrers articles, *Tipologia toponímica*, Moreu-Rey feia unes consideracions especialment interessants sobre la qüestió que estem tractant:

“Enfront del caos problemàtic, la reacció de l'home ha estat –i serà– d'intentar de simplificar a tota costa (encara que sigui falsejant). La millor manera, la més racional i fàcil, l'ha descoberta: resideix en tasques classificatòries. De l'home diem que és un animal racional; havíem de dir millor: que l'home és un animal classificador, sempre.”

(Moreu-Rey, 1995, p. 45)

Tot seguint el fil argumental que proposa Moreu, afegirem que l'acte de classificar es planteja com una fórmula, pragmàtica i possibilista, d'abordar el coneixement de les coses. Des d'aquesta perspectiva es configura com una activitat “de mínims”: classificar per assolir un

ordre; i, a partir d'aquest ordre, fer possible la comprensió de la realitat. Però també una activitat "de màxims": la pròpia limitació humana no ens permet anar més enllà. Malgrat que l'acte de classificar ens pot abocar al risc de la simplificació, hem de córrer aquest risc si volem aspirar a un coneixement progressiu de la realitat. En altres paraules, es tracta d'acceptar plenament el repte que apuntàvem més amunt: intentar conèixer una cosa dinàmica amb uns esquemes inevitablement estàtics; però sent conscients, en el fons, que aquests esquemes no són una finalitat en si mateixos sinó tan sols un instrument convencional per a captar, amb totes les imperfeccions que es vulgui, això tan inaprehensible que anomenem realitat.

El text "Per al recull de noms de lloc de Catalunya", escrit per Joan Coromines i Enric Ribas l'any 1936, és considerat com el primer recull de normes per a la recollida i l'ordenació dels topònims publicat a Catalunya. Tot i el seu caràcter succint, és important assenyalar-lo per la significació que va tenir en el moment de la seva publicació i sobretot pel fet que va marcar una pauta metodològica que va ser seguida per la major part d'autors a les dècades posteriors.

Un dels apartats de l'opuscle porta el títol de "disposició del recull", i fa referència a l'enfocament metodològic de la recerca i a l'ordenació dels topònims, en els termes següents:

"Es faran els treballs per termes municipals sencers, i els noms seran donats en sèries, d'acord amb la pauta que donem més avall, i tenint cura de posar en primer terme els noms de més importància objectiva.

Pel fet que dins el nucli de població els noms són més nombrosos i generalment d'un caràcter diferent, el recull partirà en dues parts el terme i el nucli de població. Vegeu-ne la disposició:

* Terme municipal:

- . Nucli principal de població
- . Agregats
- . Muntanyes
- . Valls i clotades
- . Planes
- . Masses i cursos d'aigua
- . Punts de la costa
- . Noms de mar endins
- . Noms de terra endins, segons la gent de mar
- . Batllies, verals, partides en què es divideix el terme
- . Boscos, etc.
- . Cases i construccions isolades
- . Fonts, pous, mines, etc.
- . Camins
- . Arbres, roques, etc., remarcables
- . Pobles del voltant
- . Llocs de fora del terme, però molt vists o de renomada
- . Comarca

* Nucli de població:

- . Barris
- . Carrers i places
- . Altres llocs importants (fonts, sèquies, certes construccions, cases amb nom que no depèn de l'estadant, etc.)".

Des del punt de vista del contingut, val la pena de notar que l'esquema proposat diferencia amb claredat allò que és "toponímia urbana" de la "toponímia del terme municipal", i que l'ordenació interna dels conceptes només respon d'una forma aproximada a allò que podríem anomenar "lògica geogràfica". En efecte, tot i que hi ha una tendència a l'agrupació dels conceptes per blocs homogenis (d'una banda la geografia física i de l'altra la geografia humana), l'observació del detall posa en evidència que no es respecta aquesta sistemàtica en tots els casos. A més a més, la remarca preliminar que fan els autors en el sentit que es tingui "cura de posar en primer terme els noms de més importància objectiva" introdueix un factor de possible distorsió, en la mesura que la valoració d'aquesta "importància objectiva" queda totalment a criteri de l'autor del treball.

Com a conclusió de l'anàlisi efectuada, podríem dir que les normes de 1936 representen un intent meritori de donar uns primeres pautes de vertebració de la toponímia, prenent el territori com a referència. Ara bé, el seu grau escàs de desenvolupament —en altres paraules, el seu esquematisme—, juntament amb la diversitat intrínseca de la geografia a l'escala local, expliquen la seva insuficiència a l'hora de ser utilitzades com a referència sistemàtica. I expliquen també, en darrera instància, que al cap i a la fi els mateixos estudiosos de la toponímia les anessin abandonant, a benefici de l'ordenació dels noms merament alfabètica. Amb aquest canvi de criteri, es postergava una manera d'enfocar els reculls de noms que tenia, malgrat totes les insuficiències, un component geogràfic innegable, i s'optava per una forma d'ordenació potser més útil com a "inventari lingüístic", i potser més pràctica a l'efecte de qualsevol consulta puntual, però molt pobre quant a la sistematització conceptual de l'espai estudiat. I en qualsevol cas, amb unes dificultats més grans per a la utilització de la informació de la perspectiva específica de l'anàlisi geogràfica.

3. UNA PROPOSTA D'ORDENACIÓ O SISTEMATITZACIÓ DE LA TOPONÍMIA D'ACORD AMB CRITERIS GEOGRÀFICS

Sobre la base de les consideracions exposades als epígrafs anteriors, ens ha semblat convenient elaborar un esquema propi d'ordenació de la toponímia als efectes de la nostra recerca. Un esquema que, tot acceptant les limitacions inherents a qualsevol intent d'establir una tipologia, per acurada i respectuosa que es vulgui, permetés distribuir els noms d'una manera lògica i sense desnaturalitzar-los.

L'esquema ha estat reproduït al quadre final, i la seva estructuració i la seva sistematització interna responen als criteris que explicitem als punts següents. Cal no perdre de vista, en qualsevol cas, i tal com hem tingut ocasió d'assenyalar amb anterioritat, que el nostre referent geogràfic a l'hora de formular aquest esquema ha estat el territori de la comarca del Baix Camp, que ha esdevingut, al cap i a la fi, el marc específic de tot l'estudi.

3.1. Distinció fonamental: la toponímia relativa al medi físic i la toponímia relativa a l'home i a la seva activitat

Des d'un plantejament purament lògic, la diferenciació més elemental que es presenta en la toponímia d'un territori donat és, d'una banda, la que fa referència al *medi físic*; de l'altra, la que fa referència, d'una manera directa o indirecta, a l'*home i l'activitat humana*. Volem deixar establert, en qualsevol cas, que per a nosaltres no és una distinció taxativa, sinó una distinció pragmàtica; l'adoptem simplement a efectes operatius, perquè no considerem que tingui una base objectiva. En principi és una distinció tradicional, que es fonamenta en